

**МЕТОДИКА НАВЧАННЯ
ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ
«МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ»**

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК-ДОВІДНИК
ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ

**МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ
«МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ»**

**Термінологічний словник-довідник
вчителя початкової школи**

Укладачі: Г. П. Волошина, Л. М. Росенко

Умань
Видавець «Сочинський М.М.»
2016

УДК 811.16(030)
ББК 74 261я21
М 54

Рецензенти:

Пентилюк М. І., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри мовознавства Херсонського державного університету, заслужений діяч науки і техніки України;

Кучеренко І. А., доктор педагогічних наук, професор кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Довга Т. Я., кандидат педагогічних наук, професор кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Рекомендовано до видання вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини як навчальний посібник (протокол № 9 від 22 березня 2016 р.)

М 54 Методика навчання освітньої галузі «Мови і літератури» : термінологічний словник-довідник вчителя початкової школи : посіб. для студентів та учителів почат. кл. / укл.: Г. П. Волошина, Л. М. Росенко. – Умань. : Алмі, 2016. – 287 с.

ISBN 978-966-304-146-9

Термінологічний словник містить більше 500 словникових статей, які описують терміни і поняття в галузі навчання мови та літератури. Він адресований студентам, аспірантам, учителям початкової школи, викладачам мови (української, російської), викладачам базисних для методики мови і літератури дисциплін (лінгвістики, психології, педагогіки) і всім, хто цікавиться лінгводидактикою як науковою і навчальною дисципліною та методикою навчання мови та літературного читання у початковій школі.

Словник містить список джерел, термінологічний покажчик, що полегшує користування словником.

УДК 811.16(030)
ББК 74 261я21

ПЕРЕДМОВА

До термінологічного словника-довідника включені терміни і поняття, що відображають сучасний рівень розвитку лінгводидактики і базисних для неї дисциплін (педагогіки, методики, психології, мовознавства, літературознавства); подано також уточнення змістового аспекту методичних термінів і понять відповідно до загальноприйнятих. У словнику виокремлено терміни, пов'язані з європейською системою навчання, з сучасними уявленнями про мовне різноманіття і мовну політику, з новими технологіями і прийомами навчання.

У методиці, як і в будь-якій науці, її основні категорії і поняття служать базою і в той же час показником рівня розвитку. На жаль, у методиці навчання мови та літератури, які є педагогічними дисциплінами, гостро відчувається відсутність єдиних загальноприйнятих підходів як до відбору найважливіших понять, так і до їх визначення.

Головна мета словника-довідника – систематизація термінологічних одиниць методики навчання мови і літератури через визначення понять, які вони відображають. Важливою метою є також упорядкування терміносистеми методики, яка реалізується через призму основної мети з описом цієї терміносистеми у тому стані, який є сьогодні.

Даний словник – це не перша спроба укладання словника такого типу. Вперше методична термінологія привернула до себе увагу у 80-х роках ХХ століття. У 1982 році було здійснено переклад з англійської мови «Посібника з методичної термінології» Д.Поуві та І.Чолш. Це дало поштовх до подальшого опрацювання методичних термінів, диференціювання їх від професіоналізмів та загальноновживаних слів. І сьогодні вже маємо декілька таких вітчизняних словників (Качан І.М., Захлюпана Н.М. «Словник-довідник з методики викладання української мови». 2-е вид. виправлене і доповнене. - Львів. Вид центр ЛНУ ім.І.Франка, 2005. -306 с.; Сипченко А.Л., Шуляр В.І., Ладишев В.В. Методика викладання літератури: термінологічний словник / за ред. проф.. А.Л. Сипченка. – К.: 2008. – 132 с.).

Автори врахували також видання українських педагогічних словників та словників термінів психології, а саме «Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування» / Укладач П.Горецький. – Київ ДВУ, 1928; «Короткий психологічний словник» за ред. В.І. Войтка, Київ, 1976; «Термінологічний словник з педагогіки», який уклали в Тернополі Е.О. Гришин та М.І. Рудакевич (1995); «Словник термінів з педагогічної майстерності», який видано у Полтаві 1995 року. Взято до уваги також «Український педагогічний словник» С.Гончаренка, що з'явився у Києві в 1997 році.

Укладачі вважають, що матеріали словника дають досить повне уявлення про розвиток вітчизняної методики викладання української, російської мов та літератури і багатством її системи понять і термінів.

При відборі та тлумаченні термінів автори виходили з розуміння терміна як «слова або словосполучення спеціальної (наукової, технічної) мови, створеної

для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів».

1. Таке слово (словосполучення) наділено якістю позначати наукове поняття, яке складає разом з іншими поняттями даної галузі науки або техніки одну семантичну систему.

2. Термінологія в такому випадку є системою понять, закріплених у відповідному словесному вираженні. Термінологія розглядається нами як сукупність лексичних одиниць мови, що позначають поняття певної галузі знань або діяльності, яка стихійно складається у процесі її зародження і розвитку.

3. При написанні словникових статей були використані визначення та тлумачення, взяті з різних словників та наукових статей, як вітчизняних, так і зарубіжних, які подані в списку використаних джерел. Деякі терміни та їх тлумачення запропоновані авторами словника.

Терміни в словнику можуть складатися з одного слова, наприклад, ДИКТАНТ, або із словосполучення, наприклад, НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ.

Терміни розташовані в алфавітному порядку. Заголовне слово подається жирним шрифтом.

Заголовне слово подається в його початковій формі. Для іменників це форма називного відмінка однини, а також форма називного відмінка множини, якщо ці слова вживаються переважно у множині.

Словник забезпечений алфавітним і тематичним покажчиками термінів. Він покликаний зіграти важливу роль у розумінні і вживанні методичної термінології і на прикладі понятійного апарату методики сформувані у читача уявлення про її статус як наукової дисципліни, її лінгводидактичну основу, про зв'язок з іншими науками. Важливе місце в словнику займають словникові статті, присвячені чинним системам навчання мови, етапам і профілям навчання, сучасним технологіям навчання, особливостям професії учителя початкової школи та учителя мови.

Словник призначений для студентів, які вивчають курс методики навчання мови і літератури і готуються до професійної діяльності педагога (зокрема учителя початкової школи). Він також виявиться корисним викладачам, методистам, стажистам, аспірантам і всім, що цікавиться методикою як навчальною, науковою та практичною дисципліною.

А

АБАК БУКВЕНИЙ (від греч. *abax* – дошка) – засіб, що використовується, переважно, у період навчання грамоти; це планшет з віконцями і декількома стрічками, на яких зображені літери. При протягуванні стрічок можна отримати різні поєднання букв, тобто склади, слова. Використовується для самостійного складання учнями складів і слів, для аналізу звуко-буквеного складу слів.

Літ.: Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови – Тернопіль, 2008. – С. 17.

АБЗАЦ (нем. *Absatz* – розділ, частина тексту) – 1. Частина тексту, що складається з однієї чи кількох фраз і відповідає мікротемі (підтемі), яка має відносну самостійність, характеризується єдністю змісту, закінченістю і внутрішніми логічними і граматичними зв'язками. В усному мовленні абзац виділяється інтонаційно: його перші речення вимовляються з більшою силою голосу, ніж наступні, а між А. робиться пауза, довша, ніж між реченнями всередині А. А. співпадає зі «складним синтаксичним цілим», а у діалозі – з кожним окремим висловлюванням мовців.

Ділити текст на А. навчають, починаючи з 2 класу. У процесі навчання написанню твору школярі складають А. до кожного пункту плану, що відповідає мікротемі, пізніше будують А. на основі мікротем, аналізують смислові і граматичні зв'язки всередині А. Окрім того, А. служить основою вдосконалення, редагування творів та інших текстових вправ.

2. Відступ вправо на початку першого рядка для відділення однієї частини тексту від іншої. Робити А. (писати з нового рядка) навчають у 1 класі.

Літ.: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001. – С. 9; Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М.Русанівського. – К., 2004. – С. 6; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 8.

АБСТРАГУВАННЯ В НАВЧАННІ МОВИ (розумова операція і методичний прийом) – уявне відволікання від конкретних прикладів, фактів, явищ, несуттєвих, другорядних ознак і уявне виділення загальних та істотних ознак, створення на основі останніх узагальнених понять, виявлення загальних тенденцій і закономірностей. А. як вид інтелектуальної діяльності учнів вводиться в 1 класі і надалі розширюється та ускладнюється. Найбільші можливості для А. надає граматики, що містить низку понять, категорій і вивчає закономірності функціонування мови: поняття про частини мови, про рід, число, відмінювання, про речення та його члени, закономірності поєднання і зміни слів тощо.

Прийоми А. на уроках української мови: виокремлення граматичних значень слів, на відміну від їх лексичних значень; аналіз залежностей, що існують між граматичною формою слова і його конкретним значенням; визначення граматичних понять – формулювання їх визначень (дефініцій), в яких виділяється граматичне поняття, підводиться до найближчих родових понять і вказує на його істотні ознаки; складання узагальнених таблиць (наприклад, таблиця відмінювання дієслів), схем і моделей (наприклад, модель складнопідрядного речення) тощо.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентилюк. – К., 2015. – С. 8.

АДАПТАЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПЕРШОКЛАСНИКА – це пристосування дитини до первинного навчального колективу (класу), норм і правил поведінки, взаємин у новому колективі. У процесі шкільної адаптації відбувається долучення дитини до класного життя, де існують свої традиції, норми життя, ціннісні орієнтації. Від сприятливості протікання цього процесу залежить не тільки успішність навчальної діяльності, а й комфортність перебування в школі, здоров'я дитини, її позитивне ставлення до оточення.

Мета адаптаційного періоду – створити психолого-педагогічні умови, які б забезпечили сприятливий перебіг пристосування першокласників до шкільного навчання і життя.

Пристосування (адаптація) дитини до школи – це досить тривалий процес, пов'язаний зі значним напруженням усіх систем дитячого організму і розглядається вченими в декількох аспектах: біологічному, психологічному, соціальному.

Біологічний аспект передбачає пристосування першокласника до нового режиму навчання й життя. Психологічний аспект полягає в прийнятті дитиною нової системи вимог, пов'язаних із виконанням навчальної діяльності. Соціальний аспект адаптації пов'язується із входженням дитини в учнівський колектив.

Адаптаційний період першокласників супроводжується такими процесами: відбувається фізіологічне пристосування діяльності функціональних систем організму першокласника до змін у режимі й навантаженні; формуються, розвиваються й засвоюються способи і прийоми нової діяльності – процесу навчання; через емоційну сферу першокласника здійснюється оцінка змін у навколишній реальності як суб'єктивно комфортних або дискомфортних і, відповідно до неї, відбувається регулювання його поведінки і діяльності.

Літ.: ж. «Сучасна школа України» № 9 (261), вересень 2013 р.

АДАПТАЦІЯ ТЕКСТУ (лат. *adapto* – пристосовую) – його спрощення, полегшення, пристосування для вивчення. Полягає в заміні або відкиданні складних та важких слів, у спрощенні синтаксичних конструкцій, у скороченні обсягу тексту, усунення складних речень,

фразеологічних одиниць, діалогів тощо. Найбільшій А. підлягають тексти, призначені для диктантів або переказів в молодших класах.

Літ.: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 10.

АДРЕСАТ МОВЛЕННЯ (реципієнт) – той, до кого звернена мова, хто її сприймає. Хто говорить і пише, завжди враховує свого адресата, можливості його сприйняття і розуміння, його інтереси тощо. Уміння правильно враховувати А.М. є однією з невід’ємних складових культури мовлення. Від А.М. до мовця надходять сигнали про результати сприйняття – так званий зворотний зв’язок: відповіді, репліки, а також вираз обличчя, міміка, жести. Контакт з А.М. полегшує процес розуміння мовлення.

Літ.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром’яка. – К., 2007. – С. 17.

АЗБУКА (за першими літерами церковнослов’янського алфавіту *аз, буки*). 1. Сукупність літер якогось письма, розташованих у прийнятому порядку; алфавіт, абетка. 2. Те ж, що й буквар: навчальна книга для навчання грамоти, інші посібники для початкового навчання: розрізна А., А. в картинках, А. розсипна, А. на кубиках та ін.

Літ.: Словник української мови / За ред. В.В. Жайворонка. – К., 2012. – С. 11.

АЗБУКА РОЗРІЗНА – засіб навчання грамоти в 1 класі: комплект карток з надрукованими на них великими і малими, зазвичай друкованими, рідше писаними буквами, а також розділовими знаками, цифрами, вміщує декілька екземплярів однієї літери. Іноді включаються і поєднання букв, склади. Використовується при звуко-буквеному аналізі та синтезі слів, для складання та перебудови слів на набірному полотні; сприяє виробленню орфографічної пильності, в подальшому – формуванню орфографічних навичок.

Літ.: Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови – Тернопіль, 2008. – С. 18.

АКРОВІРШ (грец. akros – зовнішній, крайній і лат. versus – повтор, поворот) – поетичний твір, у якому початкові літери кожного віршованого рядка, які читаються зверху вниз, розкодовують слово чи фразу, присвячену певній особі або події. Зародився в античну добу, побутував у часи еллінізму, Ренесансу, бароко, в період нової та сучасної літератури. В Україні відомий від XVI ст. (присвята-сентенція в латиномовній «Еклозі» Г. Чуя). Значна частина А. українських поетів доби бароко, серед яких найпомітнішим є Іван Величковський, опублікована у збірниках «Аполлонова люття. Київські поети XVII-XVIII ст.» (К., 1982),

«Українська література XVII ст.» (К., 1987) та ін. У XIX ст. чимало оригінальних А. створив Л. Глібов. Приклад А. – сонет «Буря» А. Казки:

Хуртовина скажена в'ється в полі.
А ж свище вітер. Вже нема доріг.
Й провідний дзвін ніхто б учуть не зміг,
Жадання повний вдома будь, – ніколи!
Інакше, як до хаоса сваволі.
Вести не може божевільний сніг.
Елегій чарівних та знання любих втіх
Уже не знати нам у сніговім окопі.
Кривавий розіп'явсь над світом смог,
Розпуста з голодом ведуть танок...
А нам?.. Чи жде нас де краси країна?
І глас роздавсь, мов великодній дзвін:
«Надії промінь я – не труп, не тінь,
А край краси і правди – Україна!» .

Літ.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка. – К., 2007.
– С. 20.

АКТИВІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – заходи, що використовуються з метою її інтенсифікації та підвищення активної й самостійної теоретичної та практичної діяльності учнів. Здійснюється за такими напрямками: а) педагогічний (застосування форм і методів навчання, які стимулюють пізнавальні інтереси); б) психологічний (збудження психічних процесів: відчуття, сприйняття, мислення, уяви учнів з метою їхньої підготовки до активної пізнавальної роботи); в) соціально-психологічний (організація міжособистісного спілкування в навчальній групі, яка сприяє змаганням та взаємонавчанню її членів, заохоченню індивідуальних досягнень з боку педагога та групи); г) соціально-економічний (підвищення власної соціальної та економічної зацікавленості у вищих результатах навчальної діяльності).

Літ.: Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К., 1997. – С. 21.

АКТИВІЗАЦІЯ СЛОВНИКА УЧНЯ – прилучення якомога більшої кількості слів у мовлення кожного учня, уведення слів у речення, засвоєння сполучуваності слів з іншими словами, використання їх у конкретному тексті; з'ясування доречності використання того чи іншого слова.

Слово вважається активізованим, якщо учень використав його хоча б один раз у вільному мовленні: діалогах, розповідях, переказах, творах, листах, своїх перших літературних пробах тощо.

Форми активізації словника: 1) складання кількох словосполучень з поданим словом, практична перевірка його сполучуваності з іншими словами; 2) побудова речень з одним чи кількома поданими словами: на задану тему, за картиною, змістом прочитаної книги і т. ін. Складається кілька варіантів речень; 3) переказування тексту з використанням

найважливішої лексики оригіналу; 4) складання усної розповіді і письмового твору з використанням опорних слів.

А.с.у. є необхідним і завершальним компонентом системи словникової роботи в школі.

Літ.: Методика навчання української мови в початковій школі / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С.332; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 10.

АКТИВНИЙ СЛОВНИК УЧНЯ – та частина його словника, що використовується ним у його самотійній усній або писемній мові: у діалогах, оповіданнях, переказах прочитаного, у творах, тобто без спеціального завдання вчителя

Школа прагне розширити А.с. за рахунок словника пасивного. При дослідженні мовлення дітей, учнів зазвичай фіксуються слова, вжиті самотійно хоча б один раз, при цьому А.с. становить у віці 2 років, за даними різних дослідників, від 30 до 100 слів, у віці 4 років – від 1000 до 4000 слів, у віці 6-7 років, при вступі до школи – від 3000 до 7000 слів, при переході з 3 в 4 клас – від 6000 до 12 000 слів, у 9) класі – від 15 000 до 25 000 слів.

Літ.: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – С. 12.

АКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ (АМО) – методи, які створюють умови для вияву активності суб'єктів спільної діяльності «учіння-навчання». Поєднують ознаки методів педагогічного впливу та компонентів змісту освіти, оскільки через них можна сформулювати навички діяльності, які не передаються вербальним шляхом. Проектувати навчальну ситуацію, у якій виявляється діяльнісний зміст освіти, можна лише через АМО.

Такий тип навчання передбачає застосування методів, які стимулюють пізнавальну активність і самотійність учнів. Учень виступає «суб'єктом» навчання, виконує творчі завдання, вступає в діалог з учителем. Основні методи: самотійна робота, проблемні та творчі завдання (часто домашні), запитання від учня до вчителя і навпаки, що розвивають творче мислення.

«Активні методи навчання» – це навчання, яке дає можливість учням школи в парах, мікрогрупах, або малих групах маніпулювати предметним матеріалом шляхом спостережень, дослідів та випробувань різних можливостей для розв'язання поставленої задачі чи проблеми.

Літ.: Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009. – С. 12.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ (лат. *actualis* – дійовий, справжній, нинішній) – це інтелектуальні або практичні дії людини, спрямовані на перетворення попереднього досвіду із потенційного стану в діючий (актуальний). У вузькому розумінні, стосовно пізнавальних процесів,

актуалізація полягає у відтворенні в пам'яті системи знань (понять, положень, правил, фактів, уявлень), життєвого досвіду, засвоєних раніше способів учіння з метою їх подальшого використання при засвоєнні нового матеріалу. Отже, актуалізувати опорні знання – це значить відновити, оживити в пам'яті, пригадати саме ті раніше засвоєні учнями знання, котрі будуть потрібні для розуміння, осмислення і кращого запам'ятовування нового навчального матеріалу.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 11.

АЛГОРИТМ У НАВЧАННІ МОВИ. Алгоритм – перелік елементарно простих, взаємно пов'язаних операцій (кроків), послідовне виконання яких призводить до правильного розв'язання завдань певного типу. Найчастіше застосовують на уроках граматики і правопису. Найпопулярнішими є алгоритми перевірки ненаголошеного голосного у корені слова (основні операції: 1) визначення в слові місця наголосу; 2) виділення літери, що позначає на письмі сумнівний ненаголошений голосний звук; 3) визначення кореня; 4) встановлення наявності чергування голосних звуків; 5) перевірка ненаголошеного голосного наголосом; а також перевірка ненаголошених голосних у особових закінченнях дієслів, розпізнавання частин мови, перехідних і неперехідних дієслів тощо. Мають велике значення, особливо на першому етапі вивчення правила, коли застосовувати його практично школярі тільки вчать. Високу ефективність використання алгоритмів у процесі вивчення мови доведено експериментально. Складання алгоритмів учнями активізує їхню пізнавальну активність і розвиває мислення.

Літ.: Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови – Тернопіль, 2008. – С. 19; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 13.

АЛГОРИТМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ (лат. *algorithmus* – сукупність дій для розв'язання задачі) – використання в навчанні алгоритмів, тобто певної системи правил, яка призведе до розв'язання задачі А. н. полягає в тому, що учнів навчають не лише розумінню суттєвих ознак і властивостей певних об'єктів, а й алгоритмів, за якими ці ознаки й властивості поєднуються з діями, які необхідні для розв'язування задач.

Літ.: Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови – Тернопіль, 2008. – С. 19; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 13.

АЛЕГОРІЯ – (грец. *alios* – інший і *agoreuo* – говорю) – спосіб двопланового художнього зображення, який ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів в конкретних художніх образах з відповідними асоціаціями. Алегоричні образи переважно є втіленням абстрактних понять, які завжди можна розкрити аналітично, вони найяскравіші у

літературних байках і сатиричних творах. На А. ґрунтуються притчі, параболи, які здавна використовувалися у релігійних проповідях, полемічних творах, шкільній релігійній драмі.

А., на відміну від метафори, спирається не на перенесення зовнішніх ознак і властивостей на інший предмет чи явище, а на асоціативному переосмисленні самої сутності явищ і предметів у їх сукупності. Не слід плутати А. з символом, бо він буває багатозначним, а А. однозначно виражає сутність явища чи предмета. Так само А. відрізняється від художнього моделювання чи уподібнення, в якому немає двоплановості зображення. Це торкається й міфу. Тому народні казки про тварин не мають алегоричного змісту, бо в них відсутня двоплановість зображення, персонажі мають характерні від природи риси (хитрість лисиці, хижацтво вовка, вайлуватість ведмедя). Вони тільки моделюють поведінку, взаємини людей (дружба, гостини, спільна праця тощо). Інше – літературні казки чи сучасні химерно-міфологічні, химерно-притчеві твори: в них авторами свідомо закладена двоплановість зображення.

Літ.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка. – К., 2007. – С. 24.

АЛФАВІТ (утворено з назв двох перших літер грецької азбуки *альфа* (грец. *άλφα*) і *бета* (грец. *βήτα*) **АБЕТКА**, **АЗБУКА** – сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку.

Сучасний український алфавіт є кириличним і складається з 33 літер, які вживаються для позначення на письмі 48 фонем.

Алфавітний порядок використовується в словниках, довідниках для пошуку статей, слів.

Літ.: Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського. – К., 2004. – С. 20.; Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001. – С. 14.

АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ (грец. *analysis* – розкладання, розчленування) – логічна процедура, суть якої полягає у розчленуванні цілісного літературного твору на компоненти, елементи, в розгляді кожного з них зокрема та у взаємозв'язках з метою осягнення, характеристики своєрідності цього твору. А. л. т. опосередковується розумінням специфіки художньої літератури і структури літературного твору, його безпосереднім естетичним сприйняттям. Мета, предметна спрямованість свідомості аналітика, застосовані при цьому методи визначають види А. л. т. (естетичний, психологічний, соціологічний тощо), які можуть здійснюватися різними шляхами (проблемно-тематичний, пообразний, цілісний, за автором» (повільне читання)). Деякі митці і теоретики відкидають потребу А. л. т., визнаючи

необхідність його для досягнення і розуміння тільки естетичного сприйняття твору.

Літ.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка. – К., 2007. – С. 37.

АНАЛІЗ УРОКУ – порівняння конкретного уроку, проведеного вчителем, з теоретичною моделлю уроку, складеною за сучасними вимогами, що відповідають його технології. А. у. передбачає: визначення типу уроку та його місця в системі уроків з певного розділу відповідно до змістових ліній чинних програм і виявлення й оцінку дидактичної, розвивальної та виховної мети; оцінку теми, використаного матеріалу й правильності його застосування; оцінку співвідношення теорії і практики на уроці; відповідність методів і прийомів, засобів навчання цілям уроку і змісту матеріалу; відповідність віковим особливостям учнів і дотримання належного наукового рівня; оцінку ефективності уроку – реалізації його основної ідеї, виконання плану уроку. А. у. передбачає оцінку роботи учнів, їхньої пізнавальної активності, набутих знань, умінь і навичок, що формують мовну і мовленнєву, комунікативну компетентності. А. у. містить і специфічні критерії: забезпечення мовленнєвого середовища, творчий підхід до уроку, елементи новизни тощо.

Проводиться: а) директором школи і його заступником з метою керівництва роботою вчителя; б) як засіб удосконалення й підвищення кваліфікації учителів, вивчення й узагальнення їхнього досвіду (головним чином А. відкритого уроку); в) під час педагогічної практики студентів – майбутніх учителів.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентилюк. – К., 2015. – С.15.

АНАЛІТИЧНЕ ЧИТАННЯ – педагогічно спрямоване читання тексту з елементами різнобічного розбору, аналізу, результатом якого є повне розуміння учнями прочитаного. А. ч. передбачає оволодіння кількома рівнями читання: правильне сприйняття окремих фактів, подій; усвідомлення зв'язків між фактами, розуміння того, як з окремих деталей складається ціла картина; уміння розрізняти головне від другорядного; розуміння думки автора, власна оцінка подій, дійових осіб; усвідомлення переваг чи недоліків твору, уміння відчувати красу мови. А. ч. впливає на інтелектуально-емоційну сферу розвитку учнів і забезпечує найбільш свідоме засвоєння прочитаного тексту.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентилюк. – К., 2015. – С. 16.

АНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ З МОВИ – вправи, при виконанні яких переважає аналітична діяльність учнів: спостереження за мовою, види мовного аналізу – граматичний розбір у різних варіантах, орфографічне

коментування тощо. Елемент аналізу має місце і в тих вправах, в яких переважає синтез: переказ, твір, диктанти. Аналітична діяльність учнів може переважати також при знайомстві з новим матеріалом, у процесі самостійної пізнавальної діяльності. У методиці використовуються також аналітико-синтетичні вправи, їх комплекси; в окремих випадках говорять про аналітичні, синтетичні та аналітико-синтетичні методи навчання.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 16.

АНАЛОГІЯ В НАВЧАННІ МОВИ (від греч. *analogia* – схожість). 1. Схожість в чомусь між предметами, явищами чи поняттями. 2. Форма висновку, коли на підставі подібності двох предметів, явищ у певному відношенні робиться висновок про їх схожість. 3. Зміна граматичної форми за зразком іншої форми, пов'язаної з даною формою в граматичній системі мови. 4. Перенесення засвоєних моделей їх зразків на інші явища, які мають формальну і функціональну подібність з уже засвоєними. В основі перенесення за А. лежать знання і актуалізація. Можливий і цілеспрямований пошук асоціацій, свідомо організований учителем або самостійно учням.

Літ.: Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009. – С. 16; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 16.

АНОТАЦІЯ – (лат. *annotatio* – зауваження, примітка) – коротка узагальнююча характеристика книжки або її частини, статті, рукопису тощо. А. вміщує стисло інформацію про зміст праці, відомості про автора та читацьке призначення. А. може вміщувати також окремі цитати з рецензій або посилання на них, викладати коротку історію даного твору. А. подаються у видавничих проспектах, бібліографічних картках, на звороті титульної сторінки книжки. У газетах та журналах А. є формою рецензування та популяризації твору.

Літ.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка. – К, 2007. – С. 43.

АНТОНІМИ (гр. *anti* – проти та *онума* – ім'я) – це слова, які мають протилежне значення і належать до однієї й тієї ж частини мови.

Необхідно враховувати, що не всі слова можуть мати антонімічні пари, а лише ті, у значенні яких наявні часові, якісні або кількісні ознаки: багато – мало, багатий – бідний, учора – сьогодні, піднімати – опускати тощо. Антонімами можуть бути ті слова, які належать до однієї частини мови, хоча часом антонімічні лексичні сполучення можуть утворювати не окремі пари слів, а й фразеологізми: працювати – байдики бити, пізно – ні світ ні зоря.

Існують спеціальні вправи, які залежно від висунутої мети можуть проводитися як на окремих парах слів чи словосполученнях, так і в реченнях і текстах. Серед них найдоступнішими й найефективнішими є такі: добір антонімів до поданих слів; виділення з речення чи тексту антонімів і групування їх парами; заміна в тексті виділених слів їхніми антонімічними парами; дописування речень словами, що мають протилежний зміст, самотійно дібраними антонімічними парами.

Ефективним видом вправ є виділення антонімів із поданого тексту і з'ясування мети їхнього вживання.

Вибір антонімів часто визначається контекстом. Це зумовлено тим, що багатозначні слова можуть утворювати кілька антонімічних пар.

Літ.: Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського. – К., 2004. – С. 27; Методика навчання української мови в початковій школі: / За ред. М.С. Вашуленка. К., 2011. – С. 164.

АПОСТРОФ (грец. *αποστροφος* – звернений набік) – надрядковий знак у вигляді коми, яким позначається роздільність вимови *я, ю, є, ї* та попереднього твердого приголосного. Пишеться перед *я, ю, є, ї*: а) після губних приголосних (б, п, в, м, ф): *б'ю, п'є, п'ять, в'язати (підв'язати), в'ялити (зів'ялити), у здоров'ї, м'ясо, тім'я, В'ячеслав* (не пишеться, коли перед губним приголосним звуком є приголосний (крім р), який належить до кореня: *дзвякнути, духмяний, мавпячий, свято, тьмяний, цвях* (але *верб'я, торф'яний, черв'як*)); б) після р: *бур'ян, міжгір'я, пір'я, матір'ю, кур'єр, на подвір'ї*

Літ.: Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М.Русанівського. – К., 2004. – С. 31.

АРТИКУЛЯЦІЯ ЗВУКІВ – (від лат. *articulatio* – розчленування) – утворення звуків мови за допомогою рухів органів мовлення: язика, губ, м'якого піднебіння; аналіз положення і руху їх при вимові того чи іншого звуку, підготовка органів мови до вимови того чи іншого звуку. Кожен звук у мові може бути артикуляційно схарактеризований на доступному для учнів рівні і однаковим для всіх, хто говорять цією мовою, незалежно від індивідуальних особливостей вимови, ці артикуляційні характеристики засвоюються учнями. А. з. як методичний прийом використовується в методиці навчання грамоти, при вивченні фонетичного матеріалу в різних класах, при виправленні дефектів мовлення, при навчанні орфоєпії.

Літ.: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – С. 18; Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського. – К., 2004. – С. 33; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 19.

АРХАЇЗМИ (грец. *archaios* – давній) – застарілі слова, словосполучення, граматичні чи синтаксичні форми, що вживаються в художній літературі як прийоми з різними стилістичними функціями: для якомога точнішого

відтворення колориту зображуваної історичної доби, для підкреслення особливостей мови персонажів минувшини, з урочистою чи іронічною метою. До А. відносять історизми (частина слів, витіснена з активної лексики в пасивну), біблеїзми, старослов'янізми, давньоукраїнізми. А. в українській літературі мають велику традицію, наявні у всіх її родах і жанрах.

Літ.: Українська Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка та ін. – К., 2007.-С.63.

АУДІОКНИГА – це книга, озвучена, як правило, професійним актором (а іноді і цілою групою), яка записана на звуковий носій. Аудіокниги це свого роду різновид радіовистави. Використовують з метою активізації слухових (або слухових та зорових) аналізаторів у процесі ознайомлення з навчальним матеріалом. На уроці А. застосовують з методичним супроводом у вигляді інструктажу, завдань і вправ, виконання яких потребує уважного прослухування тексту.

Літ.: Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009. – С. 22.

АУДІЮВАННЯ – один з чотирьох видів мовленнєвої діяльності, що полягає в одночасному сприйнятті на слух і розумінні людського мовлення і є основою спілкування. Розрізняють *репродуктивне* та *продуктивне* аудіювання. Основною ознакою репродуктивного аудіювання, на відміну від продуктивного, є повторюваність усної інформації. У школі репродуктивне аудіювання використовують у процесі проведення усних переказів та підготовки до творчих робіт. У природній ситуації спілкування співрозмовники вдаються до продуктивного аудіювання. Сприймати усно інформацію можна глобально, докладно й критично. *Глобальне* (ознайомлювальне) аудіювання вимагає від слухача загального охоплення змісту повідомлення, вміння визначити його тему й головну думку, ділити його на смислові частини, розрізнити композиційні елементи. *Докладне* аудіювання передбачає найповніше сприйняття змісту тексту, який читає учитель. *Критичне* аудіювання вимагає оцінки сприйнятої інформації.

У сучасних методичних рекомендаціях з аудіювання роботу над цим видом мовленнєвої діяльності пропонується проводити за такими трьома напрямками:

1. Аудіювання під час пояснення нового матеріалу, коли особливо інтенсивно формуються звукові образи нових мовних елементів, понять. Під час такої роботи значна увага має приділятися не тільки розумінню почутого, а й усвідомленому сприйняттю фонетико-акустичних особливостей цих мовних одиниць.

2. Аудіювання як елемент діалогічного мовлення. Робота за цим напрямком відбувається, коли формуються вміння говорити і виникає обумовлена необхідність: без аудіювання неможливе спілкування.

3. Аудіювання як спеціальний різновид навчальних вправ. Ідеться про сприйняття мовлення вчителя або диктора, яке містить як діалоги різних осіб, так і монологічні єдності (розповіді, читання текстів, міркування над їх змістом тощо) (І. П. Гудзик).

Літ.: Методика навчання української мови в початковій школі: Навчально-методичний посібник / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С. 62; Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – М., 2009. – С. 24.

АФОРИЗМ (грецьк. *aphoridzo* – визначення) – короткий влучний оригінальний вислів, який містить узагальнену та закінчену думку, виражену в лаконічній формі про явище дійсності, зазвичай на теми моральних відносин, про життя людей та ін. А. завжди містить у собі більше значення, ніж мовлено, він ніколи не аргументує, але впливає на свідомість виразною неординарністю судження. Тому часто А. називають «крилатими словами».

А. широко використовуються як епіграфи, заголовки, цитати, предмети обговорень, диспутів, а також як матеріал для щоденних записів, монтажів, альбомів, журналів, стінгазет та ін. А. використовуються як матеріал для граматичних вправ.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентилюк. – К., 2015. – С. 22; Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського. – К., 2004. – С. 39.

Б

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ – здатність слова мати одночасно кілька значень. В українській мові більшість слів належать до багатозначних. Наприклад, *земля*, уживається у таких значеннях: а) назва нашої планети; б) ґрунт; в) країна; слово *іде* в таких значеннях: Людина *іде* (пересувається). Літак *іде* на посадку (летить). Пароплав *іде* в порт (пливе). Урок *іде* (триває). Дощ *іде* (лліє).

Лише слова-терміни, як правило, бувають однозначними.

З явищем багатозначності слів учні зустрічаються ще в період навчання грамоти. У 3-му класі продовжується робота над спостереженням за випадками багатозначності слова, учні вчать розрізняти значення багатозначних слів. У 4-му класі їхні знання про слово розширюються в процесі вивчення частин мови.

Робота над ознайомленням учнів із багатозначністю слів передбачає: усвідомлення учнями того, що слово має два або більше лексичних значень; точність уживання багатозначних слів у мовленні.

За тлумачним словником учні дізнаються про можливі значення багатозначного слова, де в одній статті всі його значення визначаються і

позначаються цифрами 1, 2, 3 та ін. – у залежності від того, скільки значень має слово.

Літ.: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – С. 21; Методика навчання української мови в початковій школі: Навчально-методичний посібник / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С. 156.

БАЙКА – коротке, переважно віршоване, алегоричне оповідання, в якому закладено дидактичний зміст, – один з різновидів ліро-епічного жанру. Складається з оповідної частини та висновку-повчання. У вчинках персонажів Б. – звірів, птахів, рослин – вбачаються і висміюються людські вади. Засновником Б. вважається легендарний еллін Езоп (VI-V ст. до н.е.), іменем якого (езопівською мовою) називають інколи підтекст художнього твору. Крім античних джерел, Б. зазнала впливу індійської «Панчататри» («П'ять книг», III ст. н.е.), живилася фольклорними сюжетами. Реформатором Б. вважається французький байкар Ж.Лафонтен (XVII ст.), котрий порушив умовно-алегоричну традицію жанру, надав йому виражальної гнучкості та змістової шляхетності. Вершинних здобутків досягла Б. у Росії (І.Крилов).

Жанр Б. має свою традицію в Україні. Він спостерігається в «казаннях» Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, в поетиках Митрофана Довгалевського та Григорія Кониського, у «Баснях харковських» Г.Сковороди. Нове слово мовлено було у XIX ст. байкарями П. Гулаком-Артемовським, Л. Боровиковським, Є. Гребінкою, особливо Л. Глібовим, з творчістю якого пов'язується розквіт жанру. До Б. зверталися І. Франко, Б. Грінченко, а в XX ст. – В. Блакитний, С. Пилипенко, М. Годованець, А. Косматенко, П. Глазовий та ін. Б. нині зазнає певної еволюції. Крім сюжетних Б. з'являються Б.-приповідки («ліліпути»), а також Б.-епіграми, Б.-жарти, Б.-пародії тощо.

У початковій школі байку починають вивчати з 3 класу.

Літ.: Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка. – К., 2007. – С. 74; Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентиліук. – К., 2015. – С. 24.

БЕСІДА в педагогіці – метод навчання, за якого вчитель, спираючись на наявні в учнів знання й досвід, користуючись запитаннями, підводить учнів до розуміння й засвоєння нових знань, до повторення й перевірки знання навчального матеріалу.

Завдання Б. полягає в тому, щоб, по-перше, за допомогою цілеспрямованих і вміло поставлених запитань актуалізувати відомі учням знання, по-друге, досягти засвоєння ними нових знань шляхом самостійних обмірковувань, узагальнень та інших розумових операцій.

Виділяють такі види Б.: 1) аналітико-синтетична – бесіда, що передбачає з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у навчально-предметних знаннях учнів, розвиває логічне мислення учнів, послідовне

мовлення; 2) вступна (як правило, проводиться перед початком навчальної роботи з метою з'ясувати розуміння учнями запланованих навчальних заходів і перевірити їхню готовність до певних навчально-пізнавальних дій); 3) евристична (педагог за допомогою вміло поставлених запитань скерує учнів на формування нових знань, висновків, правил, законів, логічних обґрунтувань на основі наявних знань і досвіду); 4) катехизисна (пояснювальна) має на меті організацію засвоєння нового навчального матеріалу через діалог учителя з учнями; 5) репродуктивна (використовується для відтворення матеріалу, який було засвоєно раніше); 6) за запитаннями вчителя – різновид бесіди, під час якої вчитель ставить запитання таким чином, щоб нові для учнів відомості зіставлялися з одержаними раніше. Така Б. найчастіше використовується у процесі підведення підсумків уроку; 7) за картиною – бесіда, що проводиться після уважного розгляду учнями картини; 8) узагальнювально-повторювальна – бесіда, метою якої є повторення й узагальнення знань учнів з теми, розділу програми з української мови; 9) індивідуальна – бесіда, запитання якої адресовані одному учневі; 10) контрольно-корекційна – бесіда, під час якої вчитель проводить контроль якості та рівня свідомості засвоєних знань, умінь і навичок у вигляді фронтального опитування.

Літ.: Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.І. Пентилюк. – К., 2015. – С. 24.

БУДОВА СЛОВА – розділ мовознавства, в якому розглядаються значущі частини слова, відношення між спільнокореневими словами. Одне з центральних місць у сучасних програмах з української мови для 1-4-х класів відводиться вивченню молодшими школярами морфемної структури слова та елементів словотвору. Засвоєння цього матеріалу сприяє збагаченню дітей певною сумою знань про мову, осмисленню ними закономірностей правопису, а також розвитку логічного мислення й мовлення школярів.

Для встановлення правильного співвідношення під час вивчення морфемної будови слова та елементів словотвору в початкових класах слід розглядати значущі частини слова як функціональні одиниці мовної системи, тобто такі, які виконують певні функції: творення нових слів або словоформ.

Школярі засвоюють теоретичні відомості, поняття і правила з цього розділу, а також виробляють на їх основі морфемно-аналітичні, конструктивні уміння і навички вживання споріднених слів у мовленнєвій практиці.

Під час вивчення будови слова не менш важливим є врахування принципу взаємозв'язку словотвору з іншими мовними рівнями: лексикологією, морфологією, фонетикою, синтаксисом.

Для успішного виконання всіх завдань розділу «Будова слова» необхідно добирати такі методи та прийоми, як спостереження учнів за

словотворчими явищами, самостійна робота аналітичного та синтетичного характеру, введення похідної лексики в синтаксичні конструкції та зв'язні висловлювання, порівняння, зіставлення, узагальнення та інші розумові операції, виконання яких сприятиме розвитку самостійної та творчої активності молодших школярів.

Завдання вивчення морфемної будови слова в початкових класах можна визначити так:

1. Оволодіння одним із важливих засобів розкриття лексичного значення слова.

2. Оволодіння на практичному рівні елементарними знаннями морфемного способу словотворення (без уживання термінів) як джерела поповнення нашої мови новими словами.

3. Ознайомлення з основами словотворення як джерелом збагачення знань школярів про навколишній світ.

4. Засвоєння понять: основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс, усвідомлення їх ролі у формуванні точності мовлення.

5. Формування орфографічних дій.

6. Розвиток розумових здібностей, зокрема для формування специфічних розумових дій: уміння абстрагувати семантичне значення кореня та інших морфем, уміння порівнювати слова тощо.

У системі вивчення морфемної будови слова умовно виділяємо три етапи, які відрізняються за змістом, завданнями, методичними прийомами і дидактичним матеріалом: пропедевтичний (підготовчий); основний; закріплення й поглиблення знань.

Літ.: Методика навчання української мови в початковій школі: Навчально-методичний посібник / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С. 238.

БУКВА (літера) – писемний або друкований графічний знак, що використовується для позначення на письмі звуків, фонем, їхніх основних варіантів та деяких сполучень. Залежно від величини букви бувають великі і малі.

Літ.: Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. – С. 85.

БУКВАР (азбука, абетка) – книжка для початкового навчання грамоти. До 17 ст. в Україні його називали «азбукою». В 16-18 ст. часто виходили Б. під назвою «Грамматика». Термін «буквар» увів на поч. 17ст. Мелетій Смотрицький. Найдавніші друковані укр. Б. – «Буквар» Івана Федорова (Острог, 1578) та Лаврентія Зизанія – «Наука ку читаню и розумьню писма словенскаго...» (Вільно, 1596). Букварі на матеріалі живої української мови укладаються з 19 ст. Серед відомих – «Букварь южнорусскій» Тараса Шевченка (Санкт-Петербург, 1861), «Українська абетка» Миколи Гатцука (М., 1861), «Грамматка» Пантелеймона Куліша (СПб., 1857, 1861), «Грамматка» Спиридона Черкасенка (Полтава, 1907),

«Українська граматка до науки читання й писання» Бориса Грінченка (К., 1907).

Аналогом букваря Бориса Грінченка був «Український буквар», складений А. Савчуком і виданий 1918 в Західній Україні. Завершальна частина підручника – «Читанка» – складалася з віршів Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Степана Руданського, Бориса Грінченка та перекладів оповідань для дітей К. Ушинського і Л. Толстого.

Для запровадження звукового аналітико-синтетичного методу навчання грамоти, розробленого К. Ушинським, велике значення мали українські підручники Т. Лубенця. Його «Грамматика з малюнками» (український буквар), що витримала багато видань, була побудована на зразках живої української мови, близьких і доступних для дітей. У підручнику широко представлено усну народну творчість – вірші, дитячі пісні, народні ігри, прислів'я і приказки тощо.

Після 1917 р. в Україні тривалий час не було стабільних підручників. У 20-х рр., у період функціонування комплексних програм, в Україні створювалися букварі, які навчали грамоти запозиченим з американської школи методом цілих слів. Серед них – «Первоцвіт» О. Сковороди (1925), «Читаймо!» Е. Мухіної (1926), «Буквар» Я. Чепіги (1933). Букварі Л. Деполович, Н. Гов'ядовської, Б. Саженьюка та М. Саженьюк, за якими навчалися у 30-70-х рр., повернули у школу звуковий аналітично-синтетичний метод.

У 1978 р., у зв'язку з переходом на навчання дітей у школі з шестирічного віку, видано перший буквар для шестиліток (автори М. Вашуленко, Н. Скрипченко). За ним потім стали навчатися і семирічні першокласники.

Особливість сучасних букварів полягає у тому, що за ними школярі не тільки опановують грамоту, а й одержують перше комплексне уявлення про рідну мову як засіб спілкування. Сучасні Б. складаються з трьох частин: добукварної, букварної і післябукварної.

«Порядок розміщення і визначення літер у сучасних букварях відбувається з урахуванням частотності їх в українському письмі. Це означає, що чим частіше використовується та чи інша буква в писемному мовленні, зокрема в художніх творах для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, тим раніше вона вивчається в букварі. Винесення більш частотних літер українського алфавіту на початок букварного періоду дає можливість авторам букваря і вчителям запропонувати учням для читання більшу кількість доступних для них слів, швидше заповнити букварні сторінки зв'язними текстами».

Вдало дібраний матеріал спрямований на формування в дітей активного словникового запасу, розвитку зв'язного мовлення, удосконалення навичок читання та звукового аналізу

Літ.: Українська мова: Енциклопедія / За ред. В.М. Русанівського. – К., 2004. – С. 58; Методика навчання української мови в початковій школі: Навчально-методичний посібник / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С. 40.

БУКВАРНИЙ ПЕРІОД НАВЧАННЯ ГРАМОТИ – період вивчення в 1 класі букв за букварем (на відміну від добукварного і післябукварного періодів), ділиться на два етапи. На першому етапі учні спочатку вивчають ряд букв, що позначають голосні звуки: а, о, у, й, і. Завдання цього етапу – сформувати у першокласників уміння читати прямі склади. Прямий склад, злиття приголосного з голосним учні з самого початку читають у двох варіантах – «пг», «п'г». Досягається це тим, що на першому етапі букварного періоду, крім букв а, о, у, й, вводиться буква і. Це дає можливість опрацювати наступні букви, що позначають приголосні звуки, в їх подвійній ролі водночас – як знаки парних твердого і м'якого звуків.

На другому етапі букварного періоду учні знайомляться з іншими способами позначення на письмі м'яких приголосних (буквами ь, я, ю, є); дізнаються про те, що буквою Г г позначається на письмі звук [г], а буквою Ґ ґ – звук [г'], що буква «йот» («ій») позначає на письмі м'який приголосний звук [й], який не має парного твердого; засвоюють звукове значення букви «ща» ([шч]); відпрацьовують літературну вимову і вміння позначати на письмі звуки (африкати) – [дж], [дз], [дз']; знайомляться з роллю апострофа в українській графіці.

На другому етапі букварного періоду значно ускладнюються завдання, пов'язані з формуванням у першокласників початкових відомостей про фонетичну і графічну системи рідної мови у їх взаємозв'язку.

Одним із найскладніших елементів української графіки, з яким у доступній формі необхідно познайомити учнів на цьому етапі, є букви я, ю, є та їх подвійна графічна роль в українському письмі.

На другому етапі букварного періоду більше уваги вчитель має приділяти формуванню в учнів орфоепічного читання відповідно до норм української літературної вимови. Важливим завданням цього етапу є поступовий перехід до складового способу читання слів із збігом приголосних: гніздо, смерічки.

Для опрацювання кожної букви на цьому етапі програмою відводиться від двох до чотирьох уроків.

Літ.: Методика навчання української мови в початковій школі: Навчально-методичний посібник / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С. 55.

БУКВОСКЛАДАЛЬНИЙ МЕТОД НАВЧАННЯ ГРАМОТИ – синтетичний метод, що застосовувався у вітчизняній школі до середини ХІХ ст. Для нього характерне механічне заучування назв окремих літер і складів без опори на звуки мови. Послідовність навчання за Б. м.: на першому етапі навчання учні вимовляли назви букв: *аз, буки, веді, глаголь, добро, єсть, живеє, зело... люди, мисліє* і т. д., а пізніше – а, бе, ве і т. д.; на другому етапі вивчали зображення букв, потім склали з букв склади і завчали їх; на третьому етапі навчання читали «по складах», з називанням в складах кожної букви, а потім слова: «буки, аз – ба», нарешті, читали «по верхах»

– без називання букв. Навчання за Б. м. тривало 2-3 роки і не забезпечувало розумового розвитку учнів. Письмо було відірване від читання: писати вчили лише тоді, коли школярі навчилися читати «по верхах». Оволодіння грамотою за буквоскладальним методом являло собою механічне зазубрювання букв, складів і слів. Складність полягала ще й у тому, що матеріалом для читання слугували тексти із церковнослов'янських книжок, зміст яких був переважно недоступний для молодших школярів.

Літ.: Методика навчання української мови в початковій школі: Навчально-методичний посібник / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2011. – С. 37.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абак буквений	5	Вербальне оцінювання	
Абзац	5	навчальної діяльності учнів	22
Абстрагування в навчанні мови	5	Вербальне спілкування	24
Адаптаційний період		Вибіркове читання	24
першокласника	6	Вибірковий диктант	24
Адаптація тексту	6	Вибірковий переказ	24
Адресат мовлення	7	Види мовлення	25
Азбука	7	Види роботи з письма в	
Азбука розрізна	7	букварний період	26
Акрівірш	7	Види читання	26
Активізація навчальної діяльності	8	Вимовний рівень розвитку мовлення	26
Активізація словника учня	8	Виразне читання	27
Активний словник учня	9	Виразність мовлення	27
Активні методи навчання (амо)	9	Висловлювання	28
Актуалізація опорних знань	9	Висновок	28
Алгоритм у навчанні мови	10	Відгук про книгу, про	
Алгоритмізація процесу навчання	10	кінофільм, про виставу тощо	28
Алегорія	10	Відкритий урок з мови	28
Алфавіт	11	Відповідь	29
Аналіз літературного твору	11	Вільний диктант	30
Аналіз уроку	12	Вірш	30
Аналітичне читання	12	Власна назва	31
Аналітичні вправи з мови	12	Внутрішнє мовлення	31
Аналогія в навчанні мови	13	Вправи	32
Анотація	13	Вправи з лексики	32
Антоніми	13	Вправи з синтаксису і пунктуації	33
Апостроф	14	Встановлення зв'язків	
Артикуляція звуків	14	між членами речення	34
Архаїзми	14	Вступ	34
Аудіокнига	15	Гігієна письма	34
Аудіювання	15	Гігієна читання	35
Афоризм	16	Гімн	35
Багатозначність	16	Гіпербола	36
Байка	17	Глосарій	36
Бесіда	17	Глухі приголосні звуки	36
Будова слова	18	Говоріння	36
Буква	19	Головні члени речення	37
Буквар	19	Голосні звуки	37
Букварний період		ГраMATика шкільна і наукова	38
навчання грамоти	21	ГраMATико-орфографічні вправи	38
Буквоскладальний		ГраMATична категорія	38
метод навчання грамоти	21		

Грамати́чна компетентність	39	Добукварний період	
Грамати́чна форма	39	навчання грамоти	57
Грамати́чне значення	39	Домашні завдання	57
Грамати́чний розбір	40	Досягнення навчальні	58
Грамати́чні вправи	40	Драма як жанр	58
Грамати́чні навички	41	Драматизація	58
Грамати́чні помилки	41	Другорядні члени речення	59
Грамотність	42	Дума	59
Графі́ка в школі	42		
Графі́чний диктант	42	Евристична бесіда з мови	60
Графі́чні навички письма	42	Евристичний	
Графі́чні помилки	43	(частково-пошуковий) метод	60
		Езопівська мова	61
Двомо́вність (білінгві́зм)	43	Експресивно-емоційна лексика	61
Дедуктивний метод навчання	44	Емоції	61
Деклама́ція	44	Епітет	62
Державна мова	44	Есе́	62
Державна підсумкова		Етимологічний аналіз	63
атестація у початковій	45	Етимологічний словник	63
Державний стандарт		Етимологія	63
початкової освіти	45		
Детальний переказ	46	Єдність дидактичних вимог	
Дефі́с	46	до учнів	63
Деформований текст	47	Єдиний шкільний режим грамотного	
Джерела збагачення		письма та культури мовлення	63
словникового запасу	47		
Дзві́нки приголосні звуки	48	Жанр	64
Дидактика	48	Жаргон	64
Дидакти́чні засоби навчання мови	49		
Диктант	49	Забавлянки	65
Дикція	49	Завдання	65
Дискурс	50	Зав'язка	65
Диспут	50	Загадки	65
Диференційований		Загальна назва	66
підхід у навчанні мови	50	Загальноновживана лексика	67
Діалект	51	Заголовок	67
Діалекти́зми	52	Займенник	67
Діалог	52	Закінчення	68
Дієві́дміни дієслова	54	Закріплення знань, умінь і навичок	68
Дієприкметник	54	Замітка	69
Дієприслівник	55	Заперечне порівняння	69
Дієслово	55	Зарисовка	70
Ділове мовлення	56	Засоби художньої виразності у творі	70
Діяльни́сна змістова лінія	56	Збагачення словникового запасу	70
		Звертання	71

Звуки мови	71	Класифікація помилок	92
Звуко-буквений аналіз	72	Ключова компетентність	93
Звуковий аналіз	73	Ключова компетенція	93
Звуковий аналітико-синтетичний метод	73	Ключові слова	93
Зв'язне висловлювання	74	Колискові пісні	93
Зв'язне мовлення	75	Колядки	94
Зв'язність тексту	75	Кома (,) 94	
Зміст навчання мови в школі	76	Комбінований диктант	95
Змістові лінії у навчанні мови	77	Коментоване письмо	95
Знак оклику	77	Компетентнісний підхід	95
Знак питання	77	Компетентність	95
Зоровий чинник в орфографії	776	Компетенція	96
Зоро-слуховий попереджувальний диктант	78	Композиційні помилки учнів	96
		Композиція художнього твору	96
		Комунікативна компетентність	96
		Комунікативне спрямування мовлення	97
Ігри з літературного читання	79	Комунікативний підхід	97
Ігри з мови	80	Комунікативні методи навчання мови	98
Ідейний зміст	80	Конструктивні вправи	98
Ідея твору	80	Контекст	99
Іменник	80	Контроль та оцінювання навчальних досягнень учнів	99
Імітативні вправи	82	Контрольний диктант	100
Імітативні методи розвитку мовлення	82	Контрольні роботи з мови	101
Імпровізація	83	Корінь слова	101
Індивідуальна навчальна діяльність	83	Крапка	102
Індивідуальна форма навчання	83	Крапка з комою	102
Індуктивний підхід	84	Крилаті вислови (слова)	102
Інклюзивне навчання	85	Кросворд	103
Інсценування творів літератури	85	Кульмінація	103
Інтерактивні технології у навчанні мови і читання	86	Культура мовлення	103
		Курсив	104
Інтерв'ю	86		
Інтерес	87	Лапки	104
Інтерференція	87	Легенда	104
Інтенація	87	Лексика	105
Інтрига	88	Лексико-граматичні вправи	105
Історичні пісні	88	Лексикологія	106
Істота/неістота	88	Лексичне значення слова	106
		Лексичний аналіз мови художніх текстів	107
Казка	89	Лексичний розбір	107
Календарно-обрядова поезія	90	Лексичні (словникові) помилки	108
Каліграфічна хвилинка	90		
Каліграфічні помилки	91		
Каліграфія	92		
Каталог	92		

Лексичні вміння учнів	108	Мовна особистість	130
Лексичні вправи	109	Мовна підготовка тексту	
Ліворукість	109	твору, переказу	130
Лівша	110	Мовне середовище	131
Лінгвістичний аналіз тексту	111	Мовний аналіз, або аналіз мови	131
Лінійність програми з мови	112	Мовний розбір	132
Лірика	112	Мовні помилки учнів	132
Ліричний герой	113	Монологічне мовлення	132
Літера	113	Морфемний розбір	134
Літературна мова	113	Морфологічний розбір	134
Літературне читання	113	Морфологічні вправи	135
Літературно-художній образ	114	Морфологічні помилки учнів	135
Літературознавча компетентність	115	Мотивація навчальної діяльності	136
Літературознавча пропедевтика	115	М'які приголосні звуки	136
Літературознавчий аналіз тексту	115		
Лічилка	115	Навичка читання	137
Логічні помилки учнів	116	Навчально-методичний комплект	139
		Навчання грамоти	139
Малюнковий диктант	116	Наголос	139
Марш	116	Наголошений звук	140
Мета уроку літературного читання	117	Наочні посібники з мови	141
Мета уроку мови	117	Наочність у навчанні мови	141
Метафора	118	Нарис	141
Методи навчання грамоти	119	Народна творчість	142
Методи навчання письма	119	Науковість у навчанні мови	142
Методи навчання української мови	120	Начитаність	142
Методи розвитку мовлення	120	Небилиця	143
Методика навчання грамоти	122	Невербальні засоби спілкування	143
Методика навчання мови і		Негрубі помилки	143
літературного читання		Неозначена форма дієслова	144
у початкових класах	123	Неологізм	144
Методика розвитку мовлення	124	Нестандартні уроки з мови	144
Метонімія	124	Нетрадиційні методики навчання	
Міжпредметна компетентність	124	читання та письма	145
Мініатюра	125	Новела	145
Міф	125	Норма мовна в школі	146
Міфологія	125		
Множина	126	Обладнання уроку мови	146
Мова художньої літератури	126	Образ автора у літературному творі	147
Мовленнєва компетенція	127	Обрядові пісні	147
Мовленнєва ситуація	127	Ода	147
Мовленнєвий етикет	128	Однина	147
Мовленнєвий слух	129	Однорідні члени речення	148
Мовлення	129	Однотипні помилки	149
Мовна компетенція	129	Окличні речення	149

Прийоми попередження інтерференції	190	Самодиктант	214
Прийоми пояснення значення слів	191	Самоконтроль	215
Прийоми роботи над текстом	191	Самостійна робота учнів з мови	215
Приказка	193	Сатира	215
Прикметник	193	Символ	216
Принципи аналізу літературного твору	194	Синоніми	216
Принципи навчання мови	195	Синтаксис	217
Принципи опрацювання лексичних тем	195	Синтаксичний розбір	217
Принципи орфографії	196	Синтаксичні вправи	218
Прислівник	197	Синтаксичні помилки в мовленні учнів	219
Прислів'я	198	Синтаксичні уміння учнів	220
Присудок	199	Синтетичні вправи з мови	220
Притча	200	Склад	220
Проблемна ситуація	200	Складовий синтетичний метод навчання грамоти	221
Проблемне питання	200	Складоподіл	221
Проблемний виклад нового матеріалу з мови	201	Скромовка	222
Проза	201	Сленг	222
Пряма мова	202	Словесні головоломки	222
Пунктуаційний розбір	202	Словник	224
Пунктуаційні вправи	203	Словникова робота в школі	225
Пунктуаційні помилки	204	Словниковий диктант	226
Пунктуаційні уміння	204	Словниково-логічні вправи	226
Пунктуація	204	Словниково-орфографічна робота	227
Редагування	205	Слово	227
Ремарка	205	Словосполучення	228
Репродуктивний метод навчання мови	205	Словотвірний аналіз слова	229
Реферат	206	Словотвірний розбір	229
Рефлексія	206	Словотвірні вправи	230
Рецензія	207	Службові слова	231
Речення	207	Специфіка формувань умінь і навичок при вивченні російської мови як другої	231
Рима	209	Списування	232
Риторика	209	Спільнокореневі слова	233
Рід	210	Сполучник	233
Робота над помилками	210	Спонукальне речення	234
Розвиток дії	212	Спостереження над мовою як метод навчання	234
Розвиток мовлення учнів	212	Сприймання нового матеріалу	235
Розв'язка	213	Сприймання творів художньої літератури	235
Розділові знаки	213	Стаття	236
Розповідне речення	213		
Русизми	214		

Стилі сучасної української літературної мови	236	Українська мова	261
Стилістичний аналіз тексту	238	Уособлення	261
Стилістичні вправи	238	Уподібнення	262
Стилістичні помилки	239	Урок	262
Стислий переказ	239	Усне мовлення	263
Суржик	240	Уточнення словникового запасу	263
Суфікс	240	Фабула	263
Сюжет твору	241	Фольклор	264
Тавтологія	242	Фонема	265
Твір шкільний	242	Фонетика	265
Твір-мініатюра	243	Фонетичний розбір	266
Творча діяльність учнів з мови	243	Фонетичний слух	267
Творча уява	244	Фонематичний слух	267
Творчий диктант	244	Фонетичні вправи	268
Творчий переказ	245	Форми організації навчальної діяльності	268
Теза	245	Формування граматичних понять	269
Текст	246	Фраза	269
Тема твору	247	Фразеологізм	269
Термін	247	Характеристика літературного персонажа	270
Термінологія з методики мови	248	Хрестоматія	270
Тести	249	Художні засоби	270
Техніка мовлення	252	Цитата	271
Технічні засоби навчання	253	Частини мови	272
Технологій раннього та інтенсивного навчання	253	Частка	272
Технологія навчання	254	Числівник	273
Технологія розвитку критичного мислення	255	Число	274
Технологія ТРВЗ	255	Читання	274
Типи текстів	256	Читацька компетентність	274
Типи уроків літературного читання	257	Читацька самостійність	275
Типи уроків мови	258	Члени речення	275
Тире	258	Щедрівки	276
Транскрипція	259		
Транспозиція	260		
Троп	261		